

**Музей історичних коштовностей України -
філіал Національного музею історії України**

Музейні читання

**Тези доповідей
наукової конференції
Музею історичних коштовностей України -
філіалу Національного музею історії України**

грудень 1994 р.

Київ, 1996

**Музей історичних коштовностей України -
філіал Національного музею історії України**

Музейні читання

**Тези доповідей
наукової конференції
Музею історичних коштовностей України -
філіалу Національного музею історії України**

грудень 1994 р.

Київ, 1996

Вивчення музейних колекцій

Клочко Л.С.

Етнолокальні особливості скіфського костюму 4

Березова С.А.

Так звані "фігурні" сережки з колекції Музею історичних коштовностей України 6

Булгакова В.И.

Египетская поливная керамика XII-XIV вв. из Херсонеса 10

Яушева-Омельянчик Р.М.

Лисянський скарб монет XVIII ст. (Знахідка 1960 р.) .. 12

Арустамян Ж.Г.

Спадщина Івана Вінниковського - видатного київського ювеліра XIX ст. 16

Волковинська О.А.

Римоніми у зібранні Музею історичних коштовностей України 18

Романовська Т.Ю.

Бсаміми у зібранні Музею історичних коштовностей України 19

Варшавська М.М., Пустовіт Л.Г.

Символи вічності (за матеріалами колекції "Єврейське срібло XVIII - поч. XX ст." з Музею історичних коштовностей України) 22

Археологічні дослідження

<i>Харченко О.М.</i> Мистецтво первісного суспільства Євразії у зв'язку із змінами господарчо-культурних типів	25
<i>Гаврилюк Н.О., Крижицький С.Д., Тимченко М.П.</i> Система керування базою археологічних даних "Поселення"	27
<i>Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є.</i> Повернення до Чмиревої Могили	30
<i>Русяєва М.В.</i> Ідеалізація скіфів Ефором	32
<i>Білан Ю.О., Солтис О.Б.</i> Скіфські кургани біля с. Марьянівка на Николаї- вщині	36
<i>Приходнюк О.М.</i> Трубчевський скарб антської доби	38
<i>Вакуленко Л.В.</i> Поховальні конструкції в Карпатських курганах	40
<i>Філюк О.В.</i> Джерелознавча база металургійного виробництва у І тис. на Україні	42

Вивчення музейних колекцій

КЛОЧКО Л. С.

Музей історичних коштовностей України

ЕТНОЛОКАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СКІФСЬКОГО ЖІНОЧОГО КОСТЮМУ

Елементи вбрання - одяг, взуття, головні убори, прикраси - утворюють стійкі комбінації, які відбивають хронологічні, етнолокальні, соціальні, вікові чинники.

Скіфський жіночий костюм можна уявити, значною мірою, за наборами оздоб різних категорій. Це костюмні комплекси, вивчення яких розкриває певні аспекти суспільного та індивідуального життя.

Поширення тих чи інших прикрас, комплектів є етнографічною особливістю певної частини населення. Так, для Лісостепового Правобережжя в період архаїки (VII-VI ст. до н.е.) характерні костюмні комплекси, що складаються з двох - трьох категорій ювелірних виробів: низка намиста, шпилька, або - сережки, браслети-перев'язки, шпилька. Форми таких оздоб, як сережки (наприклад, цвяхоподібні) та шпильки, виникли ще в епоху пізньої бронзи. Вони мають аналогії в пам'ятках лужицької культури. Привертає увагу вбрання, з підгірцевськими та фракійськими елементами.

Характер костюму змінюється в IV ст. до н.е. Бачимо такі комбінації прикрас: сережки, намисто, браслети; сережки, намисто, шпильки. Але форми виробів - сережок, браслетів, намиста - вже є копіюванням або переробкою середземноморських моделей.

Для населення Лівобережного Лісостепу найбільш характерними деталями костюму були шпильки та браслети для ніг. Загальною рисою всіх виробів є масивність. В VII-VI ст. набори містять: намисто,

браслети (наручні та для ніг), або браслети та шпильки. Відсутні сережки.

В У ст. до н.е. з'являються деякі форми сережок (наприклад, у вигляді "перекинутого конуса"). Комбінації прикрас складаються з: сережок, намиста, браслетів-перев'язок, або -сережок, намиста, шпильок, браслетів для ніг.

В ІУ ст. до н.е. відбуваються такі ж явища, що й на території Правобережжя, тобто, розповсюджуються оздоби "степового вигляду".

Речі, в яких превалюють утилітарні функції, зберігають традиційні риси. З прикрас таким виробом в костюмі землеробного населення є шпильки - ознаки драпіривочного одягу.

Отже, костюм населення Лісостепової Скіфії (Правобережної та Лівобережної) формується на основі місцевих елементів, пов'язаних за своїм походженням з культурами епохи бронзи Європейського регіону, в результаті взаємодії з культурою Степової Скіфії та грецьких колоній.

Цікаву інформацію подають комплекти прикрас, знайдених у Степовій Скіфії. Правда, ми не маємо матеріалів для аналізу вбрання УІІ-УІ ст. до н.е. Відтворити особливості костюму можна за знахідками, що відносяться до У-ІУ ст. до н.е. Набори оздоб складаються з багатьох елементів: сережки, гривна, намисто, ланцюжок з окремих деталей, браслети, персні. Це вироби створені за грецькими зразками, а також - грецькі моделі, переоформлені за місцевими уподобаннями, прикраси, що виникли на місцевій основі, але перероблені під впливом грецьких художніх традицій.

В ІV ст. до н.е. відбувається значне стирання етнічної своєрідності декоративних засобів оформлення вбрання. Можна сказати, що створюється певний "загальноскіфський стиль" прикрас. Етнолокальні

особливості залишилися у вбранні, особливо в тому, яке мало практичне значення.

БЕРЕЗОВА С.А.

Музей історичних коштовностей України

ФІГУРНІ СЕРЕЖКИ ІЗ КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРИЧНИХ КОШТОВНОСТЕЙ УКРАЇНИ

В Музеї історичних коштовностей України зберігається понад 120 екземплярів різноманітних скіфських сережок. Серед них до окремого типу, умовно названого “фігурні”, віднесені сережки, що походять з кургагу № 2, пох. № 6 біля с. Любимівка Каховського р-ну Херсонської обл., жіночого поховання Товстої Могили, що на Дніпропетровщині та кургану № 10, пох. № 3 біля с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл.

Всі вони складаються із двох фігурних платівок, спаяних між собою, що утворюють “медальйон”, в який заправлена і наглухо припаяна до нього висока дротяна дужка. Але якщо на сережках з Любимівки і Товстої Могили лише лицьовий бік виробу відштамповано у високому рельєфі, а до зворотнього боку припаяна пласка платівка, то сережки з Великої Знам'янки двосторонні: “медальйон” складається з двох однакових рельєфних пластин.

Сережки-підвіски із Любимівки і Товстої Могили представляють зображення жінки у грецькому вбранні, що сидить на зооморфному троні з піднятими догори руками, у так званій позі оранти. На думку Бессонової С.С. (Бессонова, 1983, с.92) зображений на даних сережках образ найбільш відповідає Афродиті-Аргімпасі, покровительки тваринної і людської плідності.

На сережках з Великої Знам'янки теж зображена богиня, що сидить на зооморфному троні. Але одягнена вона у типове скіфське вбрання: конусоподібний головний убір з покривалом і довгу непідперезану сукню тунікоподібного крою (Клочко, 1992, с.98). Правою рукою, що як і ліва, лежить на коліні, вона підтримує чашу. Зооморфний трон, на якому сидить богиня, поєднує в собі зображені врізнобіч фігурки сфінксів (спинка трону) і голівки баранів (підлокотники трону).

Ці сережки є унікальними, близьких аналогій не мають. Але зображення скіфських богинь добре відомі на прикладі інших пам'яток торевтики, знайдених у скіфських курганах. Наприклад, платівки з так званою сценою "адорації" - богиня сидить на троні, а юнак стоїть перед нею з ритонном в руках. Вже відомі 8 реплік цього сюжету (курган Куль-Оба, Огуз, Перший Мордвинівський, Верхній Рогачик, Мелітопольський, курган № 4, пох. 1, що поблизу с. Балки Василівського р-ну Запорізької обл., тощо).

Привертає увагу знаменита Сахнівська діадема із багатофігурною композицією, в центрі якої - теж богиня і скіф. Причому посудина у руках богині подібна тій, яку тримає жінка, зображена на сережках з Великої Знам'янки - це ритуальний предмет із священним трунком для uzливання. Семантика його розкривається в деяких образах давнього мистецтва. Так, глечик в руках богині Іштар (скульптурка із Марі, що налічує 3500 років) призначався для води, котра забезпечувала людям процвітання землеробства, достаток їжі і більш високий рівень життя. Це знову таки - яскраве відображення культу плодючості, який відіграв важливу роль у стародавніх народів на різних етапах їхнього розвитку. Ймовірно, що і в руці богині на сережках з Великої Знам'янки - посудина з сакральною вологою, що повинна теж сприяти плодючості у широкому розумінні цього слова.

Що стосується персонажів зооморфного трону, то зображення сфінксів теж можна розглядати як вияв культу плодючості, проводячи паралель з їх присутністю на платівках - прикрасах головних уборів скіф'янок. (Клочко, 1992, с.37-53). Барани ж у тернарній структурі скіфської моделі світу, як і інші копитні, пов'язуються з землею, а значить з її плодоносними силами. (Раевский, 1985, с.111).

Вказані сережки були знайдені при небіжчиці віком 25-35 років, що була похована у супроводі "залежної особи", скелет якої лежав ниць у дуже скорченому

положенні із зв'язаними руками. Поховальний інвентар основної особи включав напугню їжу, посуд, бронзове дзеркало, крім сережок, інші прикраси: срібну, покриту золотом, гривну, браслет із намистин, сагайдак із стрілами і шкіряний мішечок, заповнений шматочками кори і трави. Серед цих залишків знаходились бутончик якоїсь рослини, два жучки, сороканіжка і кісточка, можливо, вишні.

Соціальний статус померлої був досить високим, на що вказують наявність досить дорогих прикрас (сережки, гривна) і присутність “залежної особи”.

Що стосується самих “фігурних” сережок, то вони теж, ймовірно, позначали особливий статус жінок, у могили яких були покладені. Жінка з Великої Знам'янки - “чаклунка”, про що свідчить присутність серед її поховального інвентаря шкіряного мішечка з досить незвичним заповненням. Похована у Товстій Могилі знатна скіф'янка, на думку Б.М. Мозолевського (Мозолевський, 1979, с.174) була жрицею жіночого божества. Якусь особливу роль у суспільстві відігравала і п'ятнадцятирічна дівчинка із Любимівки, у могилу якої була покладена сережка у одному екземплярі і позначала її юний вік, але при цьому поховальний обряд відповідав рангові дорослої жінки.

БУЛГАКОВА В.И.

Национальный музей истории Украины

ЕГИПЕТСКАЯ ПОЛИВНАЯ КЕРАМИКА XII-XIV ВВ. ИЗ ХЕРСОНЕСА.

В фондах Национального музея истории Украины хранится коллекция византийской поливной керамики IX-XIV вв. из Херсонеса.

Материалы коллекции происходят преимущественно из раскопок К.К. Косцюшко-Валюжинича, исследовавшего городище с 1888 по 1907 гг., и передавшего их в 1902 и 1904 гг. Б.И. Ханенко "для Киевского музея древностей и искусств" (Архив ХГИАЗ, д.48, лл.45, 48).

В ее состав входит белоглиняная керамика IX - первой пол. XI вв., представленная тремя группами - керамикой с рельефными штампованными украшениями, керамикой с полихромной росписью и неорнаментированной керамикой; белоглиняная керамика XI-XII, XIII вв. с подглазурной медно-марганцевой росписью; красноглиняная сграфито-керамика XI-XIII вв., в числе которой фрагменты блюд "спирального стиля" XI-XII вв., а также керамика типа Зевксипос к. XII-XIII вв., группа сосудов хронологически синхронная предыдущей с орнаментацией, выполненной в выемчатой технике. Наиболее многочисленна в составе коллекции красноглиняная керамика XIII-XIV вв. местного, херсонесского производства, включающая группы с подглазурной железно-медной росписью, росписью ангобом и гравированной монохромной керамики. Не поддающийся локализации черноморско-средиземноморский импорт представлен фрагментами сосудов пяти групп. К вполне уникальным образцам относится сохраняющий полный профиль фрагмент кашинной чаши XIV в., система орнаментации которой основана на использовании техники "грэндери", и ряд других экземпляров собрания.

К образцам, аналогии которым на других причерноморских памятниках исследователями не отмечались, принадлежит фрагмент полихромной тонкостенной белоглиняной чаши с отогнутым венчиком (инв. № ВД 2411).

Сосуд изготовлен из беложгущейся глины, компонентный состав которой мономинерален и представлен, по-видимому, исключительно каолином. Преобладающая размерность обломочных фракций в цементе - алевропелитовая, отмечаются также практически не оказывающие влияния на структуру керамического вещества псаммитовые и даже псефитовые обломки резкоугольных и сглаженных очертаний. Характер имеющихся на внешней стороне фрагмента следов обработки свидетельствует о высокой технике формовки, связанной с использованием скоростного гончарного круга и развитием его функций до полного вытягивания сосуда из комка глины, его конструирования и профилирования.

Внешняя сторона, представленная фрагментом чаши, покрыта слоем тонкой бесцветной поливы, внутренняя белой, составившей фон для последующего декорирования. Орнаментация центральной части представляет секторную композицию. Сектора заполнены черной поливой в центральной части и разноширокими вертикальными полосами бирюзового цвета по краям. Одна из полос украшена стилизованным под куфическую вязь эпиграфическим элементом орнаментальной композиции. Буквенное построение выполнено желтой прозрачной поливой и выделено черным контуром. По венчику, на бирюзовом фоне, расположены фигурные шевроны, окрашенные аналогичным образом.

Керамика подобного вида нередка при раскопках памятников средневекового Египта (Bahgat, Massoul, 1930). Аналогичные херсонесскому образцы происходят из Ком эль-Джиджи в окрестностях Александрии и датируются XI-XIV вв. (Koiantaj, 1972, p.152-153).

О тесных связях Крыма в XIII-XIV вв. с мамлюкским Египтом, и возможным в связи с этим керамическим импортом, упоминает Г.Д. Белов и А.Л. Якобсон в связи с находкой в 1940 г. в XVII квартале Херсонеса белоглиняного блюда (Белов, Якобсон, 1953, рис.35,е), по ряду своих технологических характеристик и приемам декорирования "напоминающего" авторам "группу египетской керамики XIII-XIV вв." Данная находка, по их мнению, могла попасть в Херсонес в результате его связей с городами восточного Крыма (Кафа, Солхат). Однако авторы не исключали также возможности принадлежности обнаруженного ими сосуда к волжскому импорту (Белов, Якобсон, 1953, с.154-155).

Наличие публикуемого образца египетской керамики в херсонесском материале является конкретным подтверждением существования связей византийского Херсона (прямых или опосредованных) с наиболее отдаленными частями арабского Востока.

ЯУШЕВА-ОМЕЛЬЯНЧИК Р.М.
Національний музей історії України

ЛИСЯНСЬКИЙ СКАРБ МОНЕТ (ЗНАХІДКА 1960 р.)

Українська земля надзвичайно щедра монетними скарбами. Більше двох тисяч скарбів відомі науці завдяки сучасним фундаментальним працям провідного нумізмата країни доктора Н.Ф. Котляра - монографії "Грошовий обіг на території України доби феодалізму" та топографічному зведенню "Znaleziska monet z XIY-XVII w. na obszarze Ukrainskiej SRR", де представлені майже всі зареєстровані знахідки, проаналізовані типові для того чи іншого часу та регіону скарби. Але залишається ще велика їх кількість, не введених у науковий обіг через незадовільний стан

обліку і збереження монетних скарбів у наших музеях та відсутність будь-якого нумізматичного видання, де можна було б вміщувати потрібну інформацію.

Наприклад, відомості про Лисянський скарб відсутні у всіх публікаціях щодо грошового обігу на Україні, хоча знахідка була вчасно і досить вичерпно зафіксована в музейній документації. Правда, повна атрибуція даної збірки монет була зроблена лише через двадцять років.

Отже, в серпні 1960 року мешканець райцентру Лисянка Черкаської області І.Ф. Авраменко під час "земляних робіт" на глибині 30-50 см знайшов скарб, який і надійшов до музею (1.043 екз. - МКУ, АР 12625).

Пропонований до розгляду так званий змішаний скарб II-ої чверті XVIII ст. якнайкраще відбиває хаотичний стан грошового ринку Правобережної України до її приєднання до Російської імперії, коли російська монета, на той час стабільна та якісна, ще не посіла панівного становища, але надходження її в даний регіон послідовно наростає внаслідок попередньої кризи грошового господарства Речі Посполитої, яка почалася ще при Яні Казимірі, а також і в результаті незадоволеного монетного попиту на Правобережжі - з одного боку, і внаслідок порівняно інтенсивного торгового обміну між українськими прикордонними землями Росії (за "Вечным миром" 1686 р. Лівобережна Україна відійшла до Росії) і Річчю-Посполитою (Правобережна Україна) - з другого боку.

Найстаршою монетою скарбу є денга Михайла Федоровича (1613-1645), до молодших відносяться декілька монет - рубль (2 екз.) і полтина 1734 р. Анни Іоанівни.

Як бачимо, відстань між названими монетами дорівнює майже ста рокам. Проте, інтенсивність накопичення цієї каси, тобто основного російського ядра скарбу, припадає на 1-шу чверть XVIII ст., хоча напередодні, у другій половині XVII ст., він помітно поповнився польськими монетами. Моноліт скарбу в II-ій

чверті XVIII ст. послідовно наро-щується й високопробною срібною монетою періоду Катерини I - Анни Іоанівни, що створює враження про скарб як колекцію виключно срібних монет, які пред-ставляють всіх царів - імператорів Дому Романових до 1734 р.

Серед монет Речі Посполитої така послідовність не спостерігається. Наприклад, між монетами Сигізмунда III і Яна Казимира помітна повна відсутність монет Владислава IV Вази (1632-1648), що було, загалом, характерним для українських скарбів через нечисленність емісій цього короля, який віддавав перевагу карбуванню великої срібної монети. Це стосується і послідовників Яна Казимира на престолі Речі Посполитої після 1668 р., тому на ринку цього періоду і домінують монети Сигізмунда III і Яна Казимира.

За якісним складом цей виключно срібний скарб можна зарахувати до "престижних", адже в ньому є 17 російських рублів і 7 полтин, до того ж і царські копійки виготовлені з високопробного срібла і, мабуть, збирались з цієї причини.

Західноєвропейські орти, 6-грошовики та тинфи, підтримані флоріном, надавали вагомості та значущості даній збірці. Це дозволяє уявити, що її власник був людиною заможною.

Розберемо докладніше зміст скарбу, географія монет в якому розподіляється таким чином:

Московське царство-імперія 984 екз.
(94,34%)

Річ Посполита 48 екз. (4,60%)

Німецька імперія 11 екз. (1,06%)

Московське царство: Михайло Федорович (1613-1645), денга. Олексій Михайлович (1645 -1676), денга. Федір Олексійович (1672-1682) , денга. Іван Олексійович (1682-1689) , копійка (4). Петро I (1689- 1725), копійка до 1699 р. (32); копійка 1700 (8); копійка після 1700 р. (913); полтина 1718; рубль 1719.

Російська імперія: Петро I, рубль 1723 (2), 1724, 1725 (2); полтина 1721, 1723, 1725. Катерина I (1725-1727),

рубль 1726, 1727, полтина 1726. Петро II (1727-1730), рубль 1728 (2), 1729. Анна Іоанівна (1730-1740), рубль 1731, 1733 (3), 1734 (2), полтина 1733, 1734.

Річ Посполита: Сигизмунд III Ваза (1587 - 1632), шестигрошовик 1625 р. Ян II Казимир (1649-1668), орт 1668 (2); тинф 1663 (2), 1664, 1665, 1666, б/д шестигрошовик 1660-1667 (27), б/д (3). Ян III Собеський (1676-1696), орт 1677; шестигрошовик 1678-1683 (8).

Німецька імперія: Емдбен, Фердинанд III (1637-1657), флорин.

Прусія (Герцогство): Фридрих Вільгельм I (1657-1688), шестигрошовик (6). Фридрих III (1688-1701), орт 1699.

Прусія (королівство): Фридрих I (1701-1713), шестигрошовик 1704 (2). Фридрих Вільгельм (1713-1740), шестигрошовик 1714.

Післямова. Даний скарб є другим за часом знахідки у місті Лисянка. Перший скарб - знахідка 1847 року - був зафіксований по архівним джерелам у названих вище працях М.Ф. Котляра з єдино відомою монетою з його складу - ризьким дукатом Густава Адольфа 1623 року ("1632 р.") з Прибалтійських володінь Швеції.

Відомо, що у третій чверті XVII ст. у Лисянці діяв нелегальний монетний двір гетьмана Петра Дрошенка, де підробляли соліди, півтора - 1 шестигрошовики короля Яна Казимира. Проте дослідження знаків монетних дворів, зокрема шостаків нашого скарбу 1960 р. не дають можливості зробити припущення щодо їх місцевого карбування. Технічні ж особливості фальшивих польських монет на Україні поки що не вивчался. Правда, відомий нумізмат з Білорусії Іван Синчук пильно досліджує питання фальшивування монет Речі Посполитої XVII ст. Залишається сподіватися, що очікувана його публікація на задану тему у наступному збірнику Польського археологічного товариства дозволить музейним прикладникам окреслити подібні групи монет в наявних скарбах і дописати сторінки загадкової історії діяльності лисянської монетарні.

Ж.Г.АРУСТАМЯН

Музей історичних коштовностей України

СПАДЩИНА ІВАНА ВІННИКОВСЬКОГО - ВИДАТНОГО КИЇВСЬКОГО ЮВЕЛІРА XIX СТ.

Творча діяльність Івана Васильовича Вінниковського, майстра золотих і срібних справ першої половини XIX ст., відбувалася в київському срібному цеху, до якого він був переведений з цеху кушнірів. У 1826 р. він відкрив власну майстерню у кам'яному будинку по вул. Флорівська №62. Кар'єра молодого ювеліра складалась дуже вдало. У 1827 році його запросили до Києво-Софійського собору для виконання різних робіт, за які сплатили винагороду у розмірі 132 карбованців. Майстерність І.Вінниковського сподобалась церковним старостам і тому вони продовжували залучати його до реставрації старовинних церковних предметів. На протязі 1828-1931 років ювелір здійснив чищення та дрібний ремонт хрестів, лампад, євангелій, паникадил та інших виробів. В той же час він зробив нові срібні твори-шати до ікон, вінець на ікону І.Христа, срібну пластину для великого ковчега, а також сто хрестиків. Отримуючи з ризниці собору культові вироби, виконані київськими майстрами срібних справ попередньої, барочної доби, І.Вінниковський ознайомився з елементами цього стилю і вони вплинули на його подальшу творчість. В сюжетних композиціях і орнаменталі культурних речей, зроблених ювеліром у 1831-1865 роках, відчувається прагнення до пишності, урочистості та виразності всіх декоративних елементів.

До нашого часу виявлено п'ять срібних творів Івана Васильовича Вінниковського, котрі зберігаються у фондах Музею історичних коштовностей України і Національному музею образотворчого мистецтва України. Архівні документи і знайдені срібні вироби свідчать про те, що майстер переважно виконував роботи на замовлення церкви.

Високим рівнем художнього виконання відрізняються чотири срібні пластини, що прикрашали дерев'яну раку (НМОМУ, ХП-242). Привертає увагу накладка із зображенням фасаду Успенського собору на тлі величезних культових споруд Києво-Печерського монастиря.

З великою майстерністю виконано також фрагмент срібної раки, який за своїми багатофігурними композиціями схожий на українські ікони. На передньому плані пластини представлено поясне зображення Богородиці-Одигітрії. По обидві сторони від неї майстер розмістив сцени "Хрещення" і "Благовіщення" з фігурами печерських ченців Антонія та Феодосія. Гармонія і внутрішня цільність в оздобленні сюжетів свідчить про те, що замовили ці вироби представники Києво-Печерської Лаври. Лаконічна манера в художньому зображенні відчувається і в іншому виробі майстра - срібній пластинці від ковчега, створеного у 1848 році (МІКУ, ДМ-6720). Особливий інтерес викликають постаті п'яти святих на повен зріст. Незважаючи на строгу симетричність композиції, вона не справляє враження надмірної сухості, завдяки виразності, рослинного орнаменту з листя і квітів, які чітко виділяються на канфареному тлі.

Свідченням досконального знайомства ювеліра з технікою рельєфного карбування є фрагмент шати ікони із зображенням постаті Олександра Невського (МІКУ, ДМ-2340).

На відміну від попередніх творів майстра срібний потир (МІКУ, ДМ-1614) відрізняється більш скромним декором. Чаша виробу оздоблена гравірованим орнаментом у вигляді виткого пагінця з невеликим листям; піддон облямовано профільованими стрічками.

Однією з датованих робіт І.Вінниковського є срібна даросховниця 1865 р. (МІКУ, ДМ-4487). Карбовані сюжетні композиції, виразний орнамент, деякі елементи в трактуванні зображень відчують вплив стилю рококо. Можливо зробити припущення, що дарохранильниця - одна з останніх робіт І.Вінниковського. Причина такого твердження пояснюється тим фактом, що його ім'я після

1866 року не згадувалось в списках майстрів київського срібного цеху.

Іван Вінниковський залишив значно більшу спадщину, але його твори спіткала доля інших творів київських майстрів XIX ст. - вони загинули від бездушшя та зневаги до церковних цінностей протягом 1922-1923 років. Незважаючи на ці обставини є надія, що деякі невідомі нам вироби досі зберігаються в музеях країни, очікуючи свого часу для вивчення.

ВОЛКОВИНСКАЯ Е.А.

Музей исторических драгоценностей Украины

РИМОНИМЫ ИЗ КОЛЛЕКЦИИ МУЗЕЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ДРАГОЦЕННОСТЕЙ УКРАИНЫ

Коллекция иудаики Музея исторических драгоценностей Украины насчитывает окло 400 предметов. Среди них достойное место занимает группа римонимов, их в коллекции 47 экземпляров. Из них парных 18, в единичном экземпляре - 11.

Группа римонимов датируется XIX - нач. XX вв., выполнены они на территории Австро-Венгрии, Польши (в составе России), России, Украины.

Самый ранний римоним датирован 1834 г., выполнен в Житомире.

Отдельную группу составляют 3 пары римонимов, выполненные в 1845, 1858, 1870 гг. в Вене.

Другую группу составляют римонимы, выполненные на территории Польши, входящей в состав России. Среди них римоним работы варшавского мастера, специализировавшегося на производстве еврейских культовых предметов, А.Ридла.

В коллекции выделяются римонимы, выполненные мастерами Житомиря в XIX в. Житомирские ювелиры выполняли римонимы в виде колонн разных конфи-

гурацій, орнаментованих в стилі необарокко, на високому технічному рівні. Из них 3 пари і 3 одиночні. На них існують клейма: міське клеймо Житомира, клейма пробирних майстрів і майстроз-ювелірів. Майстра Житомира, взяв за зразок римоніми, виконані в формі колонн майстрами Польщі, декорували їх насиченим рослинним орнаментом, фігурками лебедів, різноманітно змінили форму.

Не звичайно по композиційному рішення срібний золочений римонім в формі корони роботи невідомого московського майстра другої половини ХІХ в. Був подарен, згідно надпису, синагозі в 1885 г. на Пасху. Аналогій формі не виявлено.

В склад групи римонімів включені і срібні золочені навершія зціхрімів. Вони являлись декоративним оздобленням 3 пари і 1 в єдиному вигляді, на них збереглися маленькі отвори для кріплення до стержням.

Римоніми в колекції музею, як і інші предмети іудаїки, були вилучені з синагог на території сучасної України в 20-30-і рр., були передані в музей Комісією по вилученню церковних цінностей.

Більша частина з них дійшла до наших днів в пошкодженому вигляді: вони були отреставровані спеціалістами музею і експонувалися на виставках.

РОМАНОВСЬКА Т. Ю.

Музей історичних коштовностей України

БСАМІМІ ТА ЇХНЕ МІСЦЕ В СУБОТНЬОМУ ОБРЯДІ

У зібранні Музею історичних коштовностей України зберігається унікальна колекція церемоніального єврейського срібла. Ці предмети належали синагогам, а також єврейським родинам на

території сучасної України. Більшість із них у 20-30-х роках Комісія по вилученню цінностей конфіскувала і передала до Першого державного музею. Деякі експонати подаровані музею або придбані у приватних осіб у 1912-1914 рр.

Іудейські культові предмети мають власну термінологію, а їхня форма обумовлена призначенням, обрядовою символікою, але підвладна впливу пануючих стилів.

Розмаїттям форм відрізняються бсаміми - спеціальні посудини для пахоців, які є обов'язковими атрибутами суботнього обряду.

Шабат - така єврейська назва сьомого дня тижня. В суботу євреї відпочивають від будь-якої роботи. Традиція ця зафіксована в Торі. Ахад Ха-Ам - відомий єврейський письменник - пуліцист, філософ, представник духовного сіонізму писав: "Більш ніж євреї оберігали суботу, субота зберігала євреїв".

Напередодні суботи, до заходу сонця, господиня дому запалює дві свічки "...якщо ж немає свічок, то немає й миру, який губиться в п'яті". Увечері, в п'ятницю, перед початком суботньої трапези, господар здійснює обряд "киддуш" - господар дому співучо вимовляє молитву освячення, тримаючи в руках келих з вином.

Наприкінці суботи з появою зірок на небі здійснюється особливий обряд, що має назву "хавдат"-розподіл, і символізує розставання - перехід від особливої суботньої атмосфери до буденної. В прощальній молитві, що відділяє суботу та свята від звичайних буденних днів, неодмінним атрибутом є спеціальна ємність для пахоців. Вона має назву "бсамім" (пахоці) або "годес" (за єврейською назвою миртового куща).

Звичай запалювати пахоці існував у багатьох народів. Вдихання пахоців повинно було втішати душу, що сумувала з приводу закінчення свята. Іудаїзм запозичив цей обряд в період елінізму.

Найпоширенішою формою бсаміма з ХУІІ ст. стає баштоподібна. Виготовляли їх також у вигляді дзвіниць, веж, фортець. В них вбачали стіни Єрусалиму, башту царя Давида, Єрусалимський храм.

Найбільш ранніми в колекції МІКУ є грушоподібні ємкості (ДМ 7351, 7352, 2287). Вони відносяться до кінця ХУІІІ століття, вважаються класичною польською формою.

У кінці ХУІІІ - першій половині ХІХ ст. в Польщі та Росії виготовляли бсаміми у вигляді гранату, з маленькими отворами на верхній півсфері, на вигнутому стеблі з листям, круглій або фігурній основі, з литою фігуркою птаха або розеткою на верхівці (ДМ -7383, 7382, 7386).

Значна частина бсамімів в колекції зроблені у вигляді скриньок, кубків з кришечками, з прапорцем-флюгером на верхівці. Судячи з клейм, їх робили відомі московські майстри-сканщики. Вироби призначались для сувенірів, подарунків. Але в єврейських родинях їх використовували як ємності для пахоців.

Сканні бсаміми виготовляли ювеліри Житомира в 50-х рр. ХІХ ст.: у вигляді кубків на високій ніжці з невеличною чашею. Техніка скані була притаманна і польським сріблярам першої половини ХІХ ст. Вони виконували бсаміми у вигляді овальних коробочок.

Ціками формами вирізняються роботи Житомирського майстра, який ставив ~~на~~ роботах клеймо ЗГП. Це бсаміми у вигляді соняшника, дзвіночка, хмелю, тощо.

У колекції також представлені суботні ємкості для пахоців, що були виготовлені у Петербурзі, Одесі.

Звертає на себе увагу бсамімі у вигляді скульптурної фігурки вовка, що сидить, тримаючи в пащі гілку з грушоподібною посудиною. Він зроблений на початку ХІХ ст. в Бреслау (Вроцлав). Предмет є чудовим зразком анімалістичного ст.лію. Ймовірно, фігурка вовка вибрана для зображення не випадково. Вовк у перекладі

на іврит -Зєєв - ім"я поширене серед євреїв. Можливо, власника бсаміма звали саме так.

До творів анімалістичного стилю відносяться такі вироби, як бсаміми у вигляді фігурки баранчика, а також - тулуба тварини із знімною головою.

У першій чверті ХХ ст. у Єрусалимській школі мистецтв та ремесел, яку заснував виходець з росії Борис Ц'ац, був виготовлений баштоподібний бсамім з написом на івриті "Сіон. Єрусалим. Бецал"їл". Цей напис пов"язаний з біблійним сюжетом.

Як бачимо, бсаміми з колекції Музею історичних коштовностей вирізняються різноманітністю форм, широкою географією виробництва, є одним з джерел вивчення розвитку ювелірної справи, а також - еволюції форм посудин для пахощів - важливого атрибуту суботнього обряду в іудаїзмі.

ВАРШАВСЬКА М.М.

Національний музей історії України

ПУСТОВІТ Л.Г.

Музей історичних коштовностей України

СИМВОЛИ ВІЧНОСТІ

(за матеріалами колекції "Єврейське срібло ХVІІІ - поч. ХХ ст." з Музею історичних коштовностей України)

1. В музеї історичних коштовностей України зберігається унікальна збірка культових, ритуальних та синагогальних предметів - так звана колекція іудаїки. Вона нараховує близько 400 предметів, виконаних майстрами - ювелірами, які проживали на території України та Росії в ХVІІІ - початку ХХ ст.ст.

2. До синагогальних предметів колекції відносяться: сувій Тори - святиня єврейського народу, який прикрашався короною Тори, тора-шилдами, римонімами, указки або "яди", що служил" для читання Тори, різного роду світильники та інші предмети, що використовувались у

богослужінні не тільки в синагогах, але і в побуті при проведенні релігійних обрядів. Всі предмети прикрашались рослинним та тваринним орнаментом, який мав певну символіку.

3. Особливе місце у вивченні іудейських символів посідає Біблія. Як відомо, вона складається з трьох розділів: Тора (або П"ятикнижжя) або Закон, Невім - пророцька література, Ктувім (Писання).

5. Найважливішою частиною релігійного служіння у євреїв є читання Тори, а священні сувої - найціннішим скарбом єврейської общини. Їх прикрашали "коронами Тори" або "коронами Закону". Їхні форми не були суворо визначеними. Прикрасами служили зображення фігурок тварин, птахів, рослинного орнаменту. На коронах розміщували оздоби з коштовного каміння. Число їх - 12. Вони символізували: освіту, мудрість, любов, істину, справедливість, мир, рівновагу, покору, віру, силу, радість і перемогу.

6. До числа прикрас сувоїв Тори відносяться і торашилди - таблички з висувною дощечкою посередині. На них часто зображали "Десять заповідей". Це десять коштовних каменів, кинутих у сапфірне море Буття. Священна десятка - число досконалості, власний символ Бога, Людини і Всесвіту. На зовнішній стороні торашилда зображено дві колонки, що символізують дерево життя.

7. Менора або Семисвічник - найважливіший предмет оздоблення синагоги. Сім - число символічне: 7 планет Всесвіту, періодів життя людини, кіл пекла, нот, небес, земель і т. д.

8. Зображення рослин на ритуальних предметах також мають символічний зміст. Так, наприклад, пальмова гілка - символ вічності, "Дерево життя" - раю, аканф - чистоти, гранат - плодючості, виноградна лоза та виноград - символ мирного часу, втіхи, соснова шишка, соняшник - сонця, троянда або мальва - символізувала чистоту, красу, досконалість, мудрість, кохання, мак - безвинно пролиту кров, дуб - силу та печаль.

9. Сиволічне навантаження мали зображення тварин та птахів. Так, лев - втілював уявлення про силу, бик - емблема землі, матеріального світу, орел символізував мужність, оновлення, голуб - символ душі, крім того, уявлявся посланцем божественної волі.

10. Зображення риби також зустрічаємо на деяких предметах. Семантика цього образу розкривається через уявлення євреїв про роль риби: по-перше, вона приносить іл дна і з нього утворюється земля, а по-друге, риба служить опорою землі. За біблейською традицією - це символ раю.

11. На деяких церимоніальних предметах є зображення знаків зодіака. Стародавні євреї вірили в участь небесних тіл в ділах людей. Вони мали знання про сім планет і дванадцять сузір'я.

12. Один з поширених знаків, що ми їх бачимо на речах - "Зірка Давида". Вона складається з трьох рівновеликих перехрещених один з одним трикутників, покладених один на другий. Нижній - світлий, повернутий вниз і представлений планетами Сатурном, Місяцем і Юпітером. Це жіноча енергія - символ води. Верхній трикутник - темний, він повернутий вгору. Це - Венера, Меркурій та Марс - символ чоловічої енергії, вогню. Об'єднання двох начал - чоловічого та жіночого породжує третю силу. Їх рівноправ'я символізує єднання.

Археологічні дослідження

ХАРЧЕНКО О.М.

Українська академія мистецтва (Київ)

МИСТЕЦТВО ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА ЄВРАЗІЇ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ЗМІНАМИ ГОСПОДАРЧО-КУЛЬТУРНИХ ТИПІВ.

Сучасна методологія розуміння історичного процесу базується на принципах стадійності та полілінійності соціо-культурного розвитку. Це безпосередньо стосується мистецтва первісної доби, розвиток якого має розглядатися не тільки в аспекті стадійності, а й в контексті поліваріантності господарчо-культурних змін первісного суспільства, що в свою чергу пов'язані із специфікою ландшафтно-природних зон мешкання відповідних колективів.

На стадії ранньої первісності маємо три основні господарчо-культурні типи: 1) збирачі тропічної зони; 2) колективи загінних мисливців відкритих просторів та 3) мисливсько-збирацькі групи закритих ландшафтів. Перші два складають бічні, а останній - перспективну лінії розвитку суспільства (Л.Л.Залізник, Ю.В.Павленко).

Основні відомі на сьогодні пам'ятки мистецтва палеоліту пов'язані переважно з колективами мисливців відкритих тундро-степових ландшафтів Євразії. Це не означає, що художня творчість не була притаманна носіям інших господарських традицій, але вона, по-перше, не набула у них такого поширення і не стала складовою соціо-культурного життя, по-друге, не сформувалася як цілісний мистецький комплекс форм і видів, що пов'язані між собою стильовими та сюжетними особливостями (монументальне печерне мистецтво, пластика малих форм, гравіювання та розпис на виробих з рогу та кістки, зовнішнє оформлення житла та ін.).

У своїх загальних рисах палеолітичне мистецтво складається до ХХ тис. до н.е. у Приатлантичній Західній Європі, поступово поширюється на Схід північними передгір'ями Альп, Судет, Карпат до Середньодніпровсько-Верхньо-донських просторів і далі через Південний Урал до Сибіру і Монголії. Цей загальний висновок щодо реалій кожного окремого регіону у конкретному часовому проміжку потребує своїх коректив.

Необхідне урахування ще двох обставин.

1) Взаємовпливи культурних традицій колективів, що приходили на територію євразійських прильодовикових степів з боку Приатлантичної Європи та з боку Балкан, Закавказзя, Передньої та південних районів Центральної Азії;

2) Взаємовпливи господарських традицій, що пов'язані із кліматичними коливаннями. У тенденції на зміну колективним мисливцям (переважно з областей Середземномор'я та Передньої Азії) надходило нове населення, що орієнтувалося на індивідуалізовану діяльність - збиральницьку діяльність у закритих ландшафтах. Воно мало свій духовний світ, але образотворче мистецтво не займало в їхній культурі провідного значення і проявилось лише у нащадків - нео-неолітичних землеробів Південно-Східної Європи.

Мистецтво, що за доби неоліту виникає у колективів рибалок, а згодом - у землеробських та скотарських общинах, не має генетичного зв'язку із верхньо-палеолітичним. Воно формує свій особливий мистецький комплекс і відповідає відмінним естетичним та ідеологічним потребам.

ГАВРИЛЮК Н.О., КРИЖИЦЬКИЙ С.Д.,
ТИМЧЕНКО М.П.

Інститут археології Національної академії наук України

СИСТЕМА КЕРУВАННЯ БАЗОЮ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДАНИХ “ПОСЕЛЕННЯ”

Структури археологічних даних, що мають вид таблиць або списків, досить численні. Їх можна розглядати у контексті інформаційних систем, які функціонують на основі інформаційних технологій. Одним із перспективних методів обробки таких даних є побудова відповідних систем керування базами даних (СКБД). Найбільш важливим прикладом являється колекційний опис (КО), який разом з польовими кресленнями та щоденником, відтворює фактографічний фундамент сучасної археології. Дані, що складають КО, відрізняються складною ієрархічною структурою (категорія-клас-підклас-вид-підвид-тип-підтип-варіант-підваріант та тощо) та великою кількістю записів. Як перша, так і друга характерні риси КО ускладнюють її протоколювання, аналіз та збереження у ручному режимі і стимулюють розробку альтернативної автоматичної системи. Звичайно КО містить сотні і тисячі записів артефактів, що специфікуються сотнями ознак. Найбільш масовою категорією знахідок є кераміка, у якій насамперед чисельність ознак, що потребують формалізації, стала причиною невдачі попередніх зусиль з автоматизації обробки археологічних даних. З метою узагальнення даних по кераміці у свій час була розроблена лише настільна пошукова система, але її ефективність швидко зменшується з ростом складності і обсягу системи. Коли ємкість системи наближається до трьох-п'яти сотень одиниць збереження, настільною системою на картах з крайовою перфорацією практично неможливо користуватися. Аналогічна картина має місце і в випадку категорій знахідок.

Таким чином складність задач не припускала їх легкого рішення. Але під тиском все нових і нових надходжень археологічного матеріалу (період подвоєння обсягу колекцій, що має бути введеним у науковий обіг, у останні часи сягнув декількох років), зростанням матеріальних витрат на збереження, передачу і обробку археологічної інформації, потребами асоціюватися з інформаційною сіттю міжнародних дослідних центрів, потребами моніторингу і користування археологічними інформаційними ресурсами задача побудови археологічних баз даних ставала все більш актуальною. Особливо напружена ситуація складається з матеріалами з розкопок пам'яток осілого життя. Успіх спроб порівняльного аналізу груп або окремих пам'яток осілості з метою їх культурноетнографічної ідентифікації та стратифікації цілком залежить від можливостей маніпулювати масивами символічної інформації розмірами у десятки тисяч слів. Поява на ринку ПЕОМ класу РС АТ, численних систем обробки даних, електронних технологій дозволити заново звернутися до задачі автоматизації обробки археологічних даних.

В Інституті археології НАН України розроблена і вже експлуатується система керування базою даних "ПОСЕЛЕННЯ". Вона орієнтована на професійних археологів і музейних робітників, і, одночасно, на непрофесійних користувачів персональними комп'ютерами. В системі реалізовані такі функції і можливості:

- документування археологічної, у т.р. польової, інформації;
- складання інвентарного та колекційного опису;
- складання звіту про археологічні розкопки;
- якісний та кількісний аналіз розподілу знахідок за категоріями, класами, типами і т.п. ієрархічними рівнями;
- аналіз частоти зустрічаємості знахідок по горизонталі;

- аналіз зустрічаємості знахідок по місцю, будівельним комплексам (будівлям, госп. ямам), датуванню і іншим відзнакам;

- супроводження археологічних знахідок як одиниць збереження фондів (експедицій, музеїв, виставок і т.п.) на маршруті "польовий список - інвентарний опис - колекційний опис - інвентарна картка - стелаж - полиця - коробка- [реставраційний об'єкт] - експонат];

- дослідження археологічного матеріалу у контексті інших пам'яток, матеріали яких містяться на електронних носіях інформації, створення бази знань;

- узагальнення та оформлення (до комп'ютерної верстки включно) матеріалів дослідження для майбутньої їх публікації;

- супроводження (у тому разі - оновлення) бази даних;

- асоціювання з закордонними археологічними центрами (Париж, Москва, Берлін і т.д.) засобами електронної пошти.

Створенню СКБД "Поселення" сприяла підтримка ДКНТ України, Інституту технічної теплофізики НАН України.

Більш докладні відомості та авторську підтримку можна одержати за адресою: 252014, Київ-14, вул.Видубецька, 40, Інститут археології, Гаврилюк Н.О., тел. (044)295-35-81 або Тимченко М.П.: тел.(044)441-73-05, INTERNET ADDRESS (E_mail):

tim@ittfnan. Kiev.ua (по Україні)

tim@ittfnan. Kiev.ua@ussr.eu.net (elsewhere).

ПОВЕРНЕННЯ ДО ЧМИРЕВОЇ МОГИЛИ

В 1994 році Таврійська експедиція Інституту археології НАН України провела попередні дослідження на широковідомому колись кургані Чмирева Могила. Розташований біля північного в'їзду в с. Велика Білозірка, курган межував з довгою могилою доби бронзи, яка нині домінує над зберігшимися насипами великої колись групи курганів.

Доля Чмиревої Могили, як і у багатьох великих скіфських курганів, дуже своєрідна і водночас сумна. Вперше про цей курган почули наприкінці 1898 року, коли до розкопок його приступив молодий професор з Петербургу Федор Браун. Він дослідив центральне поховання, частково впускне і кінську могилу з десятима кіньми, прикрашеними золотими та срібними оздобами різних типів.

В 1909 році досвічений петербурзький археолог М.І.Веселовський вирішив ревізувати розкопки попередника і відкрив вже розкопану Ф.Брауном так звану впускну могилу (глибиною 12,4 м). Під час перших розкопок її не вдалося повністю дослідити через небезпеку обвалу. М.І.Веселовський почав розкривати підземну споруду зверху, завдяки чому на західній стінці підземної камери йому вдалося знайти невелику нішусхованку з десятима срібними посудинами. Серед них три фіали з визолоченим рослинним орнаментом, чаша з фризом із зображенням лебедів, що ловлять рибу, два кубки, ковшик та висока посудина з двома золотими ручками та золотою кришкою. Найбільш цікавим, на наш погляд, був кілік з золотою вставкою всередині, на якій була зображена Нереїда на гіппокампі. В давньогрецькій міфології Нереїдами називали 50 дочок морського чаклуна та віщуна Нерея. Найбільш відомі з Нереїд - Амфітріта, дружина бога морів Посейдона, та Фетіда,

мати героя Троянської війни Ахілла. Цілком вірогідно, що на кіліку з Чмиревої Могили як раз і була зображена сцена, коли Фетіда везе зроблений Гефестом шолом під стіни Трої для свого сина.

Восени 1898 року селяни на ріллі біля кургану знайшли чотири однакові навершники з зображенням оленя. Ці знахідки були надіслані до Петербургу.

В 1977 році Чмирева Могила знов нагадала про себе. Місцеві хлопці знайшли ще три бронзові навершники, які передали співробітникам Запорізької експедиції, що працювали поруч. Ці навершники являли собою яйцеподібну ажурну основу, яку зверху прикривала об'ємна фігура грифона. Зараз ці знахідки зберігаються в Запорізькому краєзнавчому музеї.

Знайдені в кургані срібний посуд та коштовні оздоби коней в 1939 р. були передані в Харківський історичний музей. При евакуації з Харкова до Уфи під час Другої Світової війни ці речі зникли. В Ермітажі згинула лише невелика частка речей з цієї пам'ятки. А десь з двадцять років тому знесли й саму Чмиреву Могили.

Після робіт Ф.А.Брауна та М.І. Веселовського залишалась досить суперечна ситуація про влаштування кургану, що разом з наявною небезпекою підземним спорудам внаслідок дій природних чинників й спонукало археологів повернутися до Чмиревої Могили.

Отже головним завданням експедиції на сезон 1994 р. було з'ясування меж кургану та дослідження залишків пам'ятки на рівні десь нижче орного шару. В ході робіт вдалося уточнити розміри насипу (діаметр 70-75 м, реконструйована висота близько 10 м), та встановити, що Чмиреву Могили було споруджено на меншому, більш ранньому (доби середньої бронзи) кургані.

В південно-західній частині кургану було відкрито поховання молодого служника, що лежав головою до центру кургану - тобто до його господаря. Подібні поховання зафіксовані в Верхньому Рогачику та Гаймановій Могили. На північ від нього було розчищено

площадку з розбитими амфорами та кістками тварин - рештки тризни.

Крім того, було знайдено та вибрано кінську могилу, розкриту Ф.А.Брауном. Вдалося уточнити її орієнтацію (північ-південь) та розміри (довжина 6,5 м, ширина 2,5 м, глибина 2,1 м) і знайти аргументи на користь спостереження Ф.А.Брауна про те, що коней завели в могилу живими. Подібне ж припущення було зроблено нами щодо коней в кургані Огуз. В ямі було знайдено два нахрапники - срібний у вигляді об'ємної голови лося та бронзовий, обтягнутий золотом, у вигляді голови грифона; дві срібні петельчасті бляхи, срібну пряжку та фрагменти залізних деталей вузди.

Багато елементів поховального комплексу ще не з'ясовані, але ж дослідження Чмиревої Могили тільки почалося.

М.В.РУСЯЄВА

Музей історичних коштовностей України

ІДЕАЛІЗАЦІЯ СКІФІВ ЕФОРОМ

Питанням ідеалізації скіфів в античній літературній традиції і особливо в історичній праці другої половини IV ст. до н.е. відомого грецького вченого Ефора займалось багато сучасних дослідників.

Дійсно, найбільшим виразником ідеї про справедливе життя скіфів був, безперечно, Ефор, але навряд чи його можна назвати основоположником ідеалізуючої скіфів традиції. На прикладі гомерівських абіїв як найсправедливіших людей І.В.Кукліна показала, як в античній літературі поступово розвивалась ідеалізуюча тенденція про життя і побут скіфів/1969. - С.121-132/. Давні автори весь час намагались по своєму роз'яснити походження імені абіїв.

Вираз Гомера про найсправедливіших з людей - гіппемолгів весь час притягував до себе увагу грецьких

істориків, філософів, письменників. Уявлення про справедливих дикунів, які ніби-то вживають у їжу тільки молоко і сир, набрали особливого поширення у VI - IV ст. до н.е. під впливом піфагорейсько-орфічних проповідей, а пізніше киніків, про невживання м'ясної їжі. В спільності жінок і дітей у деяких з скіфських племен давні автори вбачали навіть здійснення ідеалів Платона.

Саме переказ про ідеальне скіфське плем'я - абіїв став однією з сполучних ланок для побудови багатовікової концепції про ідеалізацію північнопричорноморських кочівників. Особливу роль в подальшому її розвитку зіграв Страбон, який боготворив Гомера і використовував при написанні своєї праці дані Ефора.

Страбон - один з перших після Ефора став порівнювати спосіб життя прямодушних, не здібних на підступність, дуже бережливих і більш незалежних скіфів /VII,3,7/ з життям греків, які втратили чимало гарних традицій, в них з'явилась жага до задоволень і безліч аморальних засобів до збагачення /VII,3,8/.

Не менш важливе значення в становленні поглядів Ефора мало свідчення Геродота про непереможність і мудрість скіфів /Herod. IV,46/. Вона пояснювалась істориком тим, що вони вели кочовий спосіб життя. Звичайно, розкривши багато аспектів жорстокості і непривпливості для цивілізованих еллінів скіфських звичаїв, Геродот не міг ідеалізувати північнопричорноморських кочівників. Однак їх кочівництво і обумовлена ним непереможність подається Геродотом не як якийсь надійно встановлений факт, а як придумане самими скіфами.

С.А.Тахтаджян, розглянувши коментарії багатьох зарубіжних вчених щодо свідчень Геродота про мудрість і непереможність скіфів, дійшов висновку, що він переніс на ці племена те, що було характерно для самих еллінів: раціоналізм і новаторство в підході до різних питань державного і громадського життя, пов'язаних, зокрема, з уявленнями про те, що вдалий задум може бути досить ефективним /1992. - С.46-50/. А оскільки елліни не кочували, то саме кочовий спосіб життя придумали для

себе скіфи, що гідно найвищої похвали. Така характеристика скіфів відомим істориком, безсумнівно, була помічена Ефором і нарівні з іншими повідомленнями, що імпонували його поглядам, сприяла розробці його концепції про ідеалізацію скіфів.

Залишається тепер висвітлити, в чому ж саме вона полягала. На відміну від "Історії" Геродота, яка дійшла до нашого часу в оригіналі, велика історична праця Ефора в 30-ти книгах лише до деякої міри передана в "Географії" Страбона /VII.9/.

Загалом відомо, що Ефор написав свої "Історії" наприкінці життя, яке урвалося в 330 р. до н.е. Таким чином, ця праця в останній третині IV ст. до н.е., до якої відноситься і більшість пам'яток торевтики, була найбільш новою і могла користуватись попитом серед багатьох верств еллінського населення. Вперше в античній історіографії було створено твір, в якому знайшли відображення погляди автора на закономірності всесвітньо-історичного розвитку, зв'язок історії та географії, взаємодію природного середовища з етнопсихологічною, економічною, політичною і культурною історією, географічне і геофізичне упорядкування ойкумени і Землі

В четвертій книзі своїх "Історій" "Європа" Ефор зазначив; що він не згадуватиме тих авторів, які писали про жорстокість скіфів, що їдять людське м'ясо. "Страшне і дивне, - вважав Ефор, - погано впливає на душу, тому треба насамперед показувати протилежне - тобто таке, що сприяє радісним емоціям". Оскільки ще з давніх давен від Гомера і Гесіода відомо про справедливих номадів, які мають житла на візках (ойкофори) і їдять молоко, то він зупиниться тільки на їх характеристиці. Проте реальне місцепроживання цього племені не вказується. Вони ведуть простий спосіб життя, не знають користі, спілкуються між собою за добрими правилами, маючи все спільним, навіть дружин, дітей і всіх родичів, для зовнішніх ворогів непереможні.

М.І.Ростовцев, який досить детально розглянув погляди Ефора щодо скіфів, вважав, що він багато чого

запозичив з "Історії" Геродота, зокрема про географію Скіфії і розселення племен, і виділив його нововведення в галузі античної етнографії. Перш за все, це бажання висунути Гомера, як головний непогрішимий авторитет в різних галузях науки, що мало надзвичайно великий відгук у всій сучасній Ефору і пізнішій літературі. "На бік Ефора рішуче стали, перш за все, найавторитетніші в науковому дослідженні того часу стоїки, яким прийшовся до вподоби моралізуючий історико-риторичний метод Ефора з його παραδειγματα і з його прагненням всюди знайти зразки добродетності і пороку, і його гомеролатрія, і, нарешті, таке близьке духу стої, конгеніальне її підставлення на місце тверезо спостережених фактів етнографії варварів ідеалізуючої картини їх вдачі в душі соціальної утопії, близької серцю стої" /Ростовцев, 1925. - С.94-95/. Ефор, звичайно, користувався свідченнями, які були зібрані до нього багатьма авторами, причому вони вже були застарілими, нічого спільного не мали із скіфами IV ст. до н.е. Підійшовши до їх висвітлення з суб'єктивної точки зору він у цьому відношенні негативно вплинув на всю пізнішу географо-етнографічну і історичну літературу.

Моралізуюча тенденція Ефора, його прагнення показати зразки для наслідування еллінам на прикладі найсправедливіших скіфів, які ніби-то жили в далеких північних краях ойкумени за законами природи, відрізняє цього історика від Геродота, який навпаки намагався викласти все, що він прочитав, почув чи побачив особисто без зайвих коментарів. Ефор же створив суб'єктивну концепцію про життя і звичаї скіфів. Справедливість, благочестя, непереможність, незвичний для еллінів спосіб життя в ойкофорах (буквально: "житла, які возять"), спільність всього майна і рівність усіх статей, стримування від м'ясної їжі, відсутність користолюбства, заздрості, ненависті і страху - "через всю цю ідеальну картину скіфського побуту червоною ниткою проходить прагнення протиставити примітивні форми соціальних

взаємовідносин сучасній автору грецькій цивілізації" /Куклина, 1969. - С. 124-125/.

Тому Ефорове зображення скіфів не може бути об'єктивно-реальним історичним джерелом. Але воно відіграло значну роль у розвитку психологічного ставлення освічених еллінів до варварського світу, зокрема скіфів, історична доля яких на протязі довгого часу була тісно пов'язана з північнопонтійськими грецькими містами.

БІЛАН Ю. О., СОЛТИС О. Б.

Музей історичних коштовностей України

СКІФСЬКІ КУРГАНИ ПОБЛИЗУ С. МАР'ЯНІВКА НА МИКОЛАЇВЩИНІ

У 1986 р. Миколаївська експедиція ІА НАН Ураїни здійснювала розкопки курганного могильника поблизу с. Мар'янівка Баштанського району Миколаївської області. Три з десяти розкопаних насипів відносяться до скіфського часу, а одна скіфська могила була впущена в курган доби бронзи.

Всі кургани розорані, але виділялись на поверхні дрібними камінцями, що колись вкривали насип. Навколо одного з них відкрито рів з залишками тризни. Під двома курганами було по два поховання, ще один вирізняється могилою з двома вхідними ямами.

Щодо характеристики поховальних споруд, то слід зазначити, що серед них переважали катакомбні конструкції. Найчастіше - вхідна яма та камера знаходились на одній осі, орієнтовані у напрямку захід - схід. Крім того, одне захоронення здійснене в ямі.

Основним обрядом поховання було трупокладення на спині з витягнутими вздовж тіла кінцівками. Покійники орієнтовані головою на захід, але є й із східною орієнтацією. Майже у всіх могилах знайдені залишки жертвовної їжі.

До складу інвентаря входили: зброя, знаряддя праці та прикраси.

Така категорія речей, як зброя, представлена вістрями стріл (найбільш чисельні знахідки), вістрями дротика та списа з гостролистним пером, а також уламком однолезового меча з двома паралельними нервюрами вздовж спинки. Деякі деталі свідчать, що знайдений фрагмент є скіфською переробкою махайри - зброї, притаманної грекам.

Серед знарядь праці є ножі (з дерев'яною або кістяною ручками), свинцеві прядки. Звертає на себе увагу коліщатко, відлите з свинцю як модель справжнього колеса (відтворені всі деталі: шість спиць, маточина). Скоріш за все, предмет відігравав роль пряслиця.

Серед прикрас найбільшим числом виділяються намистини з пасти та скла: кільцеподібні та округлі, великі вічкові, з ребристою поверхнею, тощо. До знахідок цієї категорії відносяться срібні персні (з круглим щитком та роз'ємними дужками), кільцеподібні сережки (бронзова та золота). Особливу цікавість викликають сережки з "фігурними" підвісками, зробленими з двох спаяних між собою платівок з опуклими рельєфними зображеннями. Тут передано образ жіночого божества, що має риси міфічної прародительки скіфів Апі. Знизу до платівки прикріплені маленькі підвісочки у вигляді бутонів. Аналогії сережкам відомі в пам'ятках Північного Причорномор'я: к.2, п.3 с.Бутори Григориопільського району Молдови, к.8, п.3 с.Тягинка Бериславського району Херсонській області. Вірогідним центром виробництва цих прикрас може бути Ольвія.

Виходячи з аналізу особливостей поховальних споруд, збряду, супроводжуваних матеріалів, можемо стверджувати, що могильник відноситься до першої половини IV ст. до н.е. Тут були поховані рядові скіфи-обіччинники (представники трьох соціальних прошарків), що склали основну масу скіфів - кочовиків.

ПРИХОДНЮК О.М.

Інститут археології Національної академії наук України

ПАСТИРСЬКИЙ СКАРБ 1992 РОКУ

В процесі археологічних розкопок 1992 року на Пастирському городищі (остання тверть VII - середина VIII ст.н.е.), що розташоване в Смілянському районі Черкаської області, було знайдено скарб, який включає один комплект жіночих прикрас. Це срібні фібули та підвіски, залізний ланцюжок, намистини з бурштину та скловидної пасти, амулети з зубів хижака.

Дві срібні двощиткові платівчаті фібули завдовжки 13,8 і 14 см. були парними. Кожен із щитків імітує верхню та нижню частину людського тіла. За зовнішнім контуром фібули обрамлено лінією густо нанесених невеликих штапованих випуклин. Усім випуклинам лицьової сторони відповідають заглибини на зворотньому боці. До зворотньої сторони застібок було припаяно по одній мідній пластині шириною 2-2,5 см, на який кріпився пружинний механізм та голка, якою фібула кріпилася до одежі.

Чотири ліхтарикоподібні підвіски складають дві пари прикрас, що різняться між собою лише незначними деталями. Кожна з них має порожнисту штаповану з двох половинок кульку діаметром по 1,8 см. До нижньої частини кульки однієї пари підвісок було припаяно по пірамідці із зерні з 4 кульок діаметром по 0,3 см. Верхня частина усіх кульок була з'єднана з меншими напівкульками діаметром по 1,4 см. До останніх їх було припаяно роз'єднане кільце з срібного дроту діаметром 2,5 см. Ще дві срібні півкульки діаметром по 1,8 см були у складі скарбу. На краю їх внутрішньої поверхні є широкі смуги олов'яного припою. Півкульки з'єднувалися технікою внутрішнього спаювання.

Пара зіркоподібних підвісок була відлита за однією восковою моделлю. Їх довжина по 8 см. Кожна з них мала круглу розетку з випуклиною в центрі,

оздобленою рельєфним хрестоподібним орнаментом. П'ять пірамідальних відростків складаються із зібраних в 3,6,7 лжезернин. Дужки діаметром по 4,8 см з лівостороннім перетином, відліто разом з розеткою. Місце їх з'єднання оздоблено двома крупними лжезернинами.

Залізний ланцюжок дійшов до нас у вигляді кількох грудочок проіржавілого металу. Більша з них включала близько 20 круглих кілець діаметром по 1,5 см. Вони дуже дбало викувані із сплющеною поверхнею. Загальна його довжина в цілому вигляді досягала 30-35 см. Мабуть, цим ланцюжком було з'єднано пару фібул. В двох грудочках було видно мідні кільця, якими ланцюжок кріпився до них.

В скарбі налічувалося 6 намистин. Пара однакових кулеподібних діаметром 1-1,2 см були поліхромними із скловидної пасти коричневого кольору. З зовнішнім овалом у них є 5 випуклих круглих "вічок" блакитного кольору, посаджених на білу основу. Ще одна коричнева видовжена намистина діаметром 1,1 см довжиною 1,3 см мала поверхню, розділену на 5 секторів білою зигзагоподібною лінією. В секторах білі овали, "вічка" яких вилушилися. Від них залишилися лише невеликі заглиблення. Четверта намистина з пасти бірюзового кольору видовжених форм діаметром 0,4 см і завдовжки 1 см. П'ята - коралова, бочкоподібна, світло-коричнева діаметром і довжиною по 0,8 см. Шоста - неправильної конфігурації, плеската мала розміри 1,8 x 1,6 см. Її виготовлено із шматка не дуже ретельно обробленого бурштину. В центрі великий отвір діаметром 0,7 см.

До складу скарбу входило 7 амулетів із зубів лисиць (значення О.П. Журавльова). Це були різці довжиною 2, 5-3 см, з отворами в верхній, корінній або середній частинах.

Речі Пастирського скарбу 1992 року були загорнуті в тканину, яка частково збереглася на грудках залізного ланцюга, законвертувавшись іржею.

Скарби з аналогічним набором речей на Пастирському городищі знайдено також у 1898 та 1949 рр. На інших територіях Середнього Подніпров'я - в Києві, Самгородку, Зайцеві та Харівці.

ВАКУЛЕНКО Л.В.

Інститут археології Національної академії наук України

ДЕРЕВ'ЯНІ КОНСТРУКЦІЇ В КАРПАТСЬКИХ КУРГАНАХ III-IV ст. н.е.

Для поховальних пам'яток населення Східних Карпат в пізньоримський час є характерним обряд трупоспалення з наступним похованням в земці, урні або на горизонті під курганным насипом. Всі дослідники карпатських могильних комплексів відмічали наявність на підкурганних площах різної кількості безсистемно розташованих ямок. Якщо деякі з них були поховальними, оскільки містили спалені рештки покійного, то інші, що були заповнені залишками вогнища (деревне вугілля, обгоріле каміння, вторинно обпалені уламки кераміки) вважалися супровідними.

Однак дослідженнями останніх років вдалося виявити, що в більшості випадків у розташуванні ямок під курганным насипом досить чітко простежуються та чи інша система. Вперше це було помічено при дослідженні трьох могильників поблизу с. Пилипи Івано-Франківської області в 1984-1988 рр. Так в 7 з 13 курганів, розкопаних на могильнику в Пилипах-Гнилиць та в 3 з 4 - в Пилипах-Корнецьке, були виявлені симетрично розташовані ямки, що позначали кути чотирикутника в центральній частині підкурганної площі. Розміри окресленого простору склали 3 x 2,5; 2,5 x 2,75; 3 x 2,4; 2,5 x 2,5 тощо. Подібна закономірність в розташуванні ямок, їх витримані діаметри (0,4-0,5 м) та характер заповнення заставляють думати, що вони є

слідами опорних стовпів дерев'яної будівлі, яка ймовірно символізувала житло покійного в потойбічному житті.

Інший тип дерев'яних конструкцій - огорожу виявлено в двох курганах в Пилипах-Гнилець і в двох курганах в Пилипах-Дуби. Її слідами були ямки в кількості від 7 до 13, що окреслювали площу круглої або прямокутної форми навколо поховального вогнища.

Нарешті, третій тип дерев'яних конструкцій містили два кургана в Пилипах-Гнилець і Пилипах-Корнецьке. Їх складала обвуглені дерев'яні плахи, що лежали *in situ* в центрі підкурганної площі і позначали сторони дерев'яних камер прямокутної форми. Розміри однієї з цих камер - 4,5х4,5 м, в іншій - довжина двох сторін кращої збереженості була 2 м кожна.

Наявність трьох видів дерев'яних конструкцій не є локальною особливістю Пилипівських могильників. При уважному вивченні матеріалів старих розкопок інших карпатських могильників подібні системи ямок вдалося виявити і на цих пам'ятках. Конструкції першого типу, наприклад, добре простежуються в кургані № 1 в Цуцуліні, № 6 в Грушеві-Дебра, № 7 - в Трачі-Вівалян, в курганах № 6 та № 11 в Ізі, в курганах № 1 з Бранешт (Румунія). Сліди огорожі прямокутної форми добре простежуються на планах курганів № 10 з Трача-Вівалян (7 ямок) та кургану № 30 в Бранештах (11 ямок) та в інших випадках. Залишками камер очевидно були дерев'яні плахи, знайдені в кургані № 12 з Нижнього Струтиня та в кургані № 3 з Печеніжина.

Слід додати, що найбільш поширені поховальні конструкції першого типу чотиристовпові будівлі в деяких випадках поєднувалися з однією з двох інших. Зв'язок того чи іншого типу дерев'яних конструкцій з типом поховання або іншою особливістю поховальних комплексів не простежується.

ФІЛЮК О.В.

Київський інститут культури

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА БАЗА МЕТАЛУРГІЙНОГО ВИРОБНИЦТВА У I-МУ ТИС. НА УКРАЇНІ

Приводом до написання цієї праці є монографія С.В. Панькова "Чорна металургія населення Українського лісостепу (перша половина I-го тис. н.е.)", Київ, 1993 р. Праця Панькова С.В. присвячена вивченню одного з етапів історії стародавньої чорної металургії Лісостепової зони України. Проте, деякі погляди автора стосовно джерелознавчої бази у дослідженні масштабів та рівня економічного потенціалу окремих археологічних культур I-ї половини I-го тисячоліття н.е. залишаються дискусійними. На думку автора вагоме значення для дослідження чорної металургії мають писемні джерела, етнографічні дані, але головний банк даних містять археологічні пам'ятки. Застосований Паньковим С.В. принцип картографування пам'яток з залишками металургійного виробництва кричного заліза має певні недоліки. Підлягає сумніву саме та думка автора, що безперечним доказом наявності металургійного виробництва на даному поселенні знахідок у культурному шарі або у шурфах шлаків, які містять залізо, болотяну руду, деревинне вугілля тощо. По-перше, остаточно доведено, що шматки шлаку, які містять залізо у невеликій кількості можуть бути отримані під час технологічного процесу обробки кольорових металів, подекуди у гончарстві, а саме при обпалюванні посуду у гончарних горнах. По-друге, болотяна руда часто застосовувалась як фарба. Нерідко вона присутня як домішок у керамічному тісті. Тому не дивно, що болотяна руда могла і зберігалась у певній кількості на поселеннях зазначеного часу і використовувалась у господарчій та ремісничій діяльності, не пов'язаній з металургією кричного заліза.

По-третє, деревинне вугілля широко використовувалось у металообробці чорних металів. Під час процесу смолокуріння окрім самої смоли майстри отримували як побічний продукт і деревинне вугілля.

Звернемося до переліку картографованих пам'яток чорної металургії останньої чверті I-го тис. до н.е. - першої чверті I-го тис. н.е., наведеної автором. Не важко помітити, що з 62 пунктів на території України, про 38 автор робить висновки на підставі матеріалу, знайденого на поверхні або при шурфуванні пам'яток. Хоча відомо, що переважна більшість поселень на Наддніпрянщині є багат шаровими (Київ, Хотянівка, Зарубенці, Таценки, Васильків та інші), тому навряд чи підйомний матеріал може слугувати надійним критерієм у визначенні культурної приналежності, але і поставити під сумнів наявність виробництва заліза на певних поселеннях взагалі. Надійним інформаційним джерелом є досліджені пам'ятки, в яких зафіксовано об'єкти, що мають безпосереднє відношення до технологічного процесу отримання кричного заліза: металургійні горна, агломераційні печі, ями для науглецювання криць, споруди для зберігання і обробки болотяної руди, металургійних криць. В цих об'єктах знаходять робочий інструмент металурга та коваля, напівфабрикати, а також готові вироби.

Аналіз залишок залізодобувного виробництва доводить, що у вирішенні питання з даної теми необхідно спиратися на досліджені великою площею поселення, де металургійні шлаки, деревинне вугілля, болотяна руда мають зав'язок зі спорудами виробничого призначення. Пам'ятки, які досліджені під час археологічних розвідок мають значення статистичного плану і не можуть інтерпретуватися за браком ґрунтового вивчення.

Нажаль, автор мало приділяє уваги фіксації онолімів (гідронімів, топонімів), які відображають металургійне і металообробне виробництво. Тим самим не береться до уваги фізико-географічне районування,

яке є одним з головних чинників розповсюдження болотяної руди. Дійсно, аналізуючи розповсюдження болотяної руди, місцезнаходження пам'яток із залишками залізодобування ми можемо твердити про сталість осередків металургійного виробництва в Україні.

Незважаючи на відзначені недоліки загалом праця Панькова С.В. є цінним внеском у дослідження масштабів та рівня економічного потенціалу окремих культур зазначеного часу у виробництві кричного заліза.

ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

**Комп'ютерний набір здійснено у експозиційному відділі
Музею історичних коштовностей України**

Оператори: Березова С.А., Клочко Л.С., Русяєва М.В.

Друк. ІПК ПК. Зам. 47. Тир. 150.